

3 НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНУ ВІЙНУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1648—1658 РР.) НА СІВЕРЩИНІ (ЧАСТИНА 2)

У попередній частині даної статті¹ вже було сказано про значення Національно-визвольної війни (далі — НВВ), ювілей якої нині відзначається, були видрукувані також і 12 документів (головним чином листи, що походили з ворожого повсталому українському народу табору феодальної реакції Речі Посполитої) у супроводі стислого коментаря. Цього разу подається нова, значніша серія документів, котру можна поділити на дві групи. Першу з них складають повні тексти документів. Майже повністю дана група складається з універсалів та наказів керівників НВВ та Української держави, яка відродилася внаслідок всенародного повстання. Слід відзначити, що ці документи мають особливу цінність з огляду хоча б на те, що їх дуже мало дійшло до нашого часу. Причини такої поганій збереженості джерел даної категорії полягають у тривалому бездержавному існуванні України, нищенні колонізаторами архівних скарбів України, недостатності досліджень з історії України, що теж є прямим наслідком тривалої бездержавності України тощо. Враховуючи унікальність даної категорії джерел, вважаємо доцільним подати їхній текст повністю. До другої групи належать регести (витяги) з листів представників державної влади та військового командування Речі Посполитої, насамперед Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ).

Звернемося до детальнішого розгляду конкретних документів, почавши з першої, основної їх групи. Тут подано тексти 13 документів, що охоплюють 1648—1658 рр., тобто всі роки НВВ. Майже всі вони, за винятком одного (№ 3) були створені визначними діячами тогочасної Української держави — Гетьманщини. Спочатку торкнемося того винятку, про який було сказано. Це лист українського православного шляхтича Семена Павші, що воював на боці Речі Посполитої. С. Павша був достатньо відомою постаттю у війську ВКЛ, але є особливо пам'ятний історикам своїми розгорнутими і важливими донесеннями про деякі події НВВ,² особливо про Переяславську раду. Сам Павша на Переяславській раді 1654 р. не був, але там були його довірені особи, добре знав він і ситуацію в тогочасному Києві, де був його інформатор — чорнобильський протопоп. Донесення останнього,³ так само як і Павші, подали ряд унікальних свідчень, які суперечать офіційним і широко рекламованим Московою реляціям царського представника в Україні, воєводи Василя Бутурліна. У наведеному листі Павші до польного гетьмана литовського князя Януша Радзивілла (фактично головно командуючого військами ВКЛ, бо великий гетьман литовський Януш Кишка був уже старим і займався переважно мобілізацією військ) від 28 березня 1654 р. повідомляв про ситуацію в Сіверщині невдовзі після Переяслав-

1 Див.: «Сіверянський літопис». — 1998. — № 2. — С. 3—9.

2 Див., наприклад, лист Павші до князя Я. Радзивілла від 24/VI 1651 р. про його дії на Овруччині / Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 323.

3 Ці листи Павші були нами вже видрукувані: Мицик Ю. А. Нові документи до історії Переяславської ради 1654 р. // Розбудова держави. — 1997. — № 2. — С. 39—42.

ської ради, про прибуття до Києва, Чорнобиля, Іванкова московських або мішаних московсько-українських гарнізонів, про будівництво укріплень у цих містах, про перебування Богдана Хмельницького у Путивлі, де він вів переговори з представниками Московської держави, про перебування його та І. Виговського сімей у Миргороді, про антимосковські настрої у деяких містах Сіверщини і навіть їхнє тяжіння до Яна-Казимира, короля Речі Посполитої; про боротьбу Б. Хмельницького проти опозиції у цьому питанні, насамперед про страту київського полковника Пішка і призначення новим київським полковником Павла Яненка (Яновича) -Хмельницького.

Інші 12 документів — це різні категорії універсалів та наказів гетьмана України Івана Виговського (№№ 8—10, 12—13), чернігівських та ніжинських полковників: Прокопа Шумейка (№ 1), Романа Катіржного (№ 4), Григорія Гуляницького (№№ 5, 11); а також київського полковника Павла Яненка-Хмельницького (№ 7). Лише два з цих документів представляють інші категорії джерел, а саме: листи, документи судових установ. Це лист згаданого П. Шумейка до гомельського старости (№ 2), а також суддівський присуд представників Богдана Хмельницького — судді Феодосія Лавриновича та Петра Дорошенка (№ 6). Більшість цих документів дійшла до нашого часу в оригіналі (виняток складають документи №№ 1—3, що дійшли в копіях, створених писарями, але підписаних особисто авторами і завірені печатками). Автографи виділено в тексті документів жирнішим шрифтом. Більше того, два документи є повністю списаними рукою автора. Це — наказ ніжинського полковника Г. Гуляницького (№ 11). Суддівський присуд, писаний рукою Ф. Лавриновича, а під ним, крім його підпису, є й власноручний підпис П. Дорошенка.

Три із цих документів (№№ 1—2, 4) вже друкувалися, причому два з них — в наших раніших працях. Нова публікація викликана, по-перше, тим, що документ № 4 (наказ Р. Катіржного) друкувався відомим українським істориком О. М. Лазаревським за копією, а не за оригіналом. По-друге, і цей документ, і два інших, що друкувалися нами, вийшли в світ у рідкісних малотиражних виданнях і, скажімо, для сіверських краєзнавців є важкодоступними.

Подані нижче документи представників Української держави стосуються насамперед внутрішньої, соціально-економічної політики її уряду, його політики щодо церковного землеволодіння. Характерно, що ці документи були скеровані на підтримку ряду визначних монастирів Сіверської України: жіночого Свято-Покровського монастиря в Макошині, що під Меною; знаменитого Густинського монастиря під Прилуками, Свято-Троїцького в Козельці, жіночого монастиря Святої Параскеви-П'ятниці в Чернігові, свв. Петра й Павла в Глухові, Спаського монастиря в Новгороді-Сіверському.

Документи №№ 1—2 належать перу видатного діяча НВВ, близького сподвижника Б. Хмельницького, полковника П. Шумейка (1571 — 10.VII.1651 р.), що поліг у битві під Берестечком. Документ № 1 було створено в момент облоги Чернігова українськими повстанцями, причому цією облогою керував саме Шумейко в якості ніжинського і чернігівського полковника. Очевидно, невдовзі після взяття Чернігова Шумейко передасть посаду чернігівського полковника Мартину Небабі, а сам до кінця життя залишиться полковником ніжинським. Цей документ важливий і тим, що посередньо свідчить про формування нових, українських органів влади на Сіверщині. Шумейко виступає як виразник волі гетьмана України, звертається в першу чергу до козаків, «брати моєї», не забуваючи згадати і місцеву шляхту та її намісників, без сумніву маючи на увазі лояльну до повстанців їх частину. Характерно,

що звичайна в документах такого роду згадка про сотників чи сотника відсутня, отже, в момент облоги Чернігова сотні існували ще виключно як військові, а не військово-адміністративні (територіальні) одиниці. Цікавою є і мотивація Шумейком своїх дій з правової точки зору. Він посилається не тільки на волю гетьмана, але й на волю Божу, оскільки через допущені шляхтою кривди людям, вона втратила «ласку Б/о/жию і (Господь Бог) зневагу на них допустил». Наступний документ П. Шумейка (№ 2) засвідчує його присутність у Лосєві, куди він вступив з військом, як сам свідчить, переслідуючи шляхту, яка порушила тодішній кордон між землями Корони Польської і Великого князівства Литовського і взяла в полон українських повстанців. Шумейко повідомляє гомельського старосту про припинення ним свого походу, очевидно, в напрямку Гомеля, посилаючись на наказ Богдана Хмельницького. Дійсно, з інших джерел відомо, що Шумейко із Ніжинським полком та полковниками Максимом Нестеренком та Яковом Вовченком і їх військами були перекинуті Хмельницьким на протилежний кінець Гетьманщини, щоб покінчити з Кодаком (нині — Дніпропетровськ), який залишався у глибокому тилу повстанців. Шумейко з блиском виконав це доручення і вже 1.X.1648 р. польський гарнізон Кодака капітулював.

Документ № 4 було створено ніжинським наказним полковником Романом Катіржним. Це дуже колоритна постать серед сподвижників Богдана Хмельницького. Учасник багатьох походів козацтва, він колись потрапив у турецький полон і опинився на турецькій галері в якості гребця-невільника. У 1641 р. він разом з іншими 206 невольниками підняв повстання на галері, яка знаходилася в Середземному морі. Перебивши турків, повстанці прибули до Сицилії та Неаполя, а їхній подвиг було оспівано у італійській друкованій брошурі, що її написав і видав італієць М. А. Марнавізіо у Римі в 1643 р. У Південній Італії Катіржний, котрого так прозвали за перебування на галері — каторзі, став на службу Фердинанду III Габсбургу, віце-королю Королівства Обох Сицилій, і прослужив там чотири роки. Напередодні НВВ він повернувся в Україну і став під українські прапори, відзначився і як дипломат (був одним з учасників мирних переговорів під Білою Церквою у 1651 р., був послом і до Туреччини). Потім бачимо його в якості наказного ніжинського полковника. Коли ніжинський полковник Іван Золотаренко виступив у білоруський похід 1654 р., тяжко хворий Р. Катіржний (він помер наприкінці 1654 р.) залишився в Ніжині, займаючись адміністративними справами. Йому випало, зокрема, розбиратися у довготривалому конфлікті між Густинським монастирем та жителями ряду сіл. Після чергового універсалу гетьмана Б. Хмельницького, писаного того ж 1654 р.,⁴ Р. Катіржний у відповідності з волею гетьмана, вже наступного тижня закликав непокірних селян виконувати «послушество» Густинському монастирю. Ця пара документів добре ілюструє механізм взаємодії центральної (гетьманської) і місцевої (полковники, сотники) влади. Не менш яскравою ілюстрацією є і інша пара документів, цього разу універсал-привілей гетьмана І. Виговського (№ 10) та наказ ніжинського полковника Г. Гуляницького, героя Конотопської битви. (№11). Тоді гетьман надав села Холопків і Баничі разом з млином на р. Клевань монастиреві свв. Петра й Павла у Глухові (в особі ігумена Уріїла Івановича) і звернувся в інскрипції свого документа до ніжинського полковника Г. Гуляницького. Той дуже оперативно (буквально через тиждень після видання гетьманського універсалу) закріпив волю

4 Документи Богдана Хмельницького. 1648—1654 рр. К., 1961. — № 283.

*) Додамо, що у наказі Р. Катіржного згадується його зять Корній, військовий суддя, про котрого чомусь забули дослідники козацької генеалогії. Унікальна печатка з гербом Р. Катіржного засвідчує прагнення козацької старшини зайняти місце шляхти, запозичивши і деякі її атрибути привілейованого становища.

гетьмана у своєму наказі, доводячи її до відома глухівського сотника Пилипа Уманця, прагнучи, щоб селяни згаданих маєтностей чинили «вшелякое послушенство» монастирській братії. Документ № 5 — наказ Г. Гуляницького—засвідчує, що він і сам суворо пильнував додержання законів у Ніжинському полку. Довідавшись, що землі, які були конфісковані повстанцями у шляхти Речі Посполитої і передані жіночому Свято-Покровському монастиреві в Макошині, забирають і заорюють місцеві козаки й селяни, він вимагав від менського сотника Степана Даниліва (?) вжиття необхідних заходів. Цікаво, що Менська сотня звичайно входила до складу Чернігівського полку, але цей наказ Гуляницького, очевидно, може свідчити про те, що певний час вона знаходилася під юрисдикцією Ніжинського полку.

Дуже важливим є документ № 6 (суддівський присуд у справі с. Левковці, а судячи з записів на звороті і сусіднього селяця Полова). По-перше, документів, які відображали б діяльність Генерального Суду в часи НВВ майже не залишилися (їх нині відомо всього п'ять!). По-друге, він проливає світло на маловідомий ранній етап політичної діяльності майбутнього гетьмана України Петра Дорошенка, який був і сподвижником Богдана Хмельницького з числа їх наймолодшої генерації. Як відомо, навесні 1657 р. Дорошенко був призначений Б. Хмельницьким на посаду прилуцького полковника. За думкою історика Дмитра Дорошенка, очевидно, на це призначення вплинуло те, що якраз перед тим він з Ф. Лавриновичем розглядав справу с. Левки (Левковці).⁵ До речі, майже тоді ж Дорошенко придбав своїм коштом двір у самому місті на ринку навпроти Пречистенської церкви й хутір у дубовому гаю з двома садками та сіножатями. Вже ставши гетьманом, він подарував ці маєтності Густинському монастиреві.

В інших документах даної групи представлені досить стандартні надання маєтностей монастирям гетьмана І. Виговського та київського полковника П. Яненка-Хмельницького. Серед них вирізняється документ № 9, виданий Виговським буквально через місяць по смерті Богдана Хмельницького. Всупереч поширеній легенді Виговський титулюється гетьманом і в такій якості здійснює важливий крок, закріплюючи за чернігівським єпископом Лазарем Барановичем монастир у Новгороді-Сіверському разом з маєтностями останнього. Ці маєтності до початку НВВ належали католицьким орденам єзуїтів і домініканців, потім були передані (ще Б. Хмельницьким) православному монастиреві. Наступний універсал Виговського засвідчує покровительство колишнього чернігівського полковника Івана Аврамовича-Поповича (був полковником у 1654—1657 рр.) над жіночим монастирем св. Параскеви-П'ятниці в Чернігові, що виявилось у передачі ним черницям трьох власних хуторів (Мохнатин, Янівка, Катулка). Варто також відзначити, що переважна більшість документів першої групи походить з відомої колекції Марціна Гожковського, яка була ним зібрана у 1858—1860 рр. на Сіверській Україні (переважно по монастирях) і була потім вивезена ним до Кракова. Про цю колекцію і обставини її перевезення до Кракова не раз писалося, починаючи з гнівної статті В. Б. Антоновича в «Основі» за 1861 р., і тому на цьому не будемо зупинятися, тим більше, що й нам не раз доводилося про неї писати. Отже, внаслідок нинішньої публікації ще 10 документів з колекції Гожковського (нині вона знаходиться у відділі рукописів (далі — ВР) бібліотеки Польської Академії наук (далі — БПАН) у Кракові) стануть доступнішими для вивчення істориками України.

Врешті, перейдемо до стислого розгляду другої частини документів, які подані у нинішній публікації у вигляді реєстрів (всього 23). Це лис-

5 Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — Нью-Йорк, 1985. — С. 33.

ти, писані переважно ротмістрами та іншими керівниками нижчої та середньої ланки військ Речі Посполитої, насамперед ВКЛ. Лише окремі листи писалися значнішими персонами, як-от: великий писар ВКЛ Казимир-Леон Сапіга (№ 1—2), незнаний ближче сенатор Речі Посполитої (№ 19). Майже всі ці листи були виявлені нами після ретельного «прочісування» матеріалів V відділу (листи до Радзивіллів) фонду «Архів Радзивіллів» АГАД (Архів головних актів давніх у Варшаві). Природно, що головними адресатами згаданих листів виступають князі Радзивілли: польний гетьман Литовський Януш Радзивілл, його двоюрідний брат Богуслав, їхній родич Ян Владислав Радзивілл, врешті, дружина князя Януша — Марія з роду Лупу, сестра Роксанди Лупу-Хмельницької, дружини Тимофія Хмельницького. Деякі листи були адресовані великому гетьманові литовському Янушу Кишці, але їх копії (часом і оригінали) все одно потрапляли до рук Я. Радзивілла і осідали в його фамільному архіві. Виняток складає документ № 5. Це т. зв. «новини», вісті з України, які були отримані краківськими купцями 7.V.1651 р. До речі, це єдиний з документів публікації, виявлений нами в архівосховищах України, у даному випадку відділі рукописів Бібліотеки НАН України ім. Стефаника у Львові. По роках НВВ документи, що подаються у регестах, розподіляються дуже нерівномірно: 1648 р. — 0, 1649 р. — 1, 1650 р. — 0, 1651 р. — 12, 1652 р. — 1, 1653 р. — 3, 1654 р. — 1, 1655 р. — 2, 1656 р. — 1, 1657 р. — 2, 1658 р. — 0. Але ця нерівномірність має своє пояснення. У 1651 р. було скликано посполите рушення в Речі Посполитій, причому воно взяло активну участь у військових діях в Сіверській Україні, не кажучи вже про Білорусь; командуючі окремими частинами литовсько-шляхетських військ регулярно надсилали «нагору» свої донесення тощо і як наслідок їх найбільше збереглося саме за 1651 р. (йдеться про V-й відділ фонду «Архів Радзивіллів»). До речі, ситуація у 1651 р. на території Сіверщини була без перебільшення дуже тяжкою. Після поразки під Берестечком, потужні сили Речі Посполитої розгорнули широкий наступ. Зокрема, литовські війська Я. Радзивілла здійснили спробу взяти Чернігів та Ніжин, а потім, змінивши напрямок наступу, оволоділи Києвом і з'єдналися з коронними військами Речі Посполитої під Білою Церквою. Зазначимо однак, що саме ці дії у поданих нижче листах відбилися досить слабко, зате тут подані рідкісні свідчення про становище тих військ ВКЛ, що були залишені Радзивіллою у тилу (в Речиці) і про їхнє стримування українських повстанців, що натискали на карателів зі сходу, з Чернігова та Ніжина. Тут, зокрема, говориться про стягування шляхетських військ до Речиці, задуми його керівництва, про брак провіанту і т. д. Найголовнішими є 4 листи (№№ 10—12, 14), писані братами Павлом та Олександром Яблоновськими, а також полоцьким ротмістром Могильницьким. Вони варті того, щоб їхні тексти були наведені повністю, але ми, на жаль, через брак часу не встигли їх повністю скопіювати під час праці в АГАД і сподіваємося робити це у подальшому. Отже, тут розповідається і про події в Речиці, і про події в Лосеві, а особливо у Любечі, який був обложений повстанцями з 31.VIII.1651 р. Дуже важливими є дані про партизанські дії українських повстанців, згадка про незнаних раніше їхніх ватажків (Шарапата і Суганяка), врешті, про самого чернігівського полковника Стефана Подобайла (Пободайла). Тут важливі навіть деталі, як-от про передачу обложеною у Любечі шляхтою листів про допомогу, писаних «по-латиськи» (тут, можливо, варто розуміти власне литовську мову, котра була, як і латиська, незрозуміла українським та білоруським повстанцям). Особливо важливим є лист О. Яблоновського (№ 13), у котрому знаходимо опис замирення військ під стінами Лосева згідно з підписаним Білоцерківським миром, реалістична оцінка тяжких втрат військ ВКЛ. Менш важливими і недостовірними виглядають пере-

казані з других рук дані про хід боїв під Білою Церквою, котрі якраз, засвідчили перевагу українських повстанців.

Листи за інші роки, звичайно, оповідають про мобілізацію військ ВКЛ, про їхні переміщення, про бунтарські настрої українського та білоруського селянства і т. д. Є інколи дуже важливі повідомлення, як-от про повну готовність Москви до війни вже влітку 1653 р. (№ 16), про переговори з королем Яном-Казимиром ніжинського полковника і наказного гетьмана Івана Золотаренка, про відправку останнім у похід проти васальної від Речі Посполитої Прусії 10 тис. козаків (№ 19). Листи №№ 18—22 оповідають про події останніх років гетьманату Б. Хмельницького, зосереджуючи увагу на російсько-українському поході 1654—1656 рр. в Білорусь та Литву проти ВКЛ, чинимі в цей час і дещо пізніше розорення ВКЛ. Варто відзначити, що автори листів належали до тих, хто «вогнем і мечем» придушували національно-визвольну боротьбу українського та білоруського народів і тому важко сподіватися на їхнє неупереджене ставлення до зображуваних подій, на спокійне, не кажучи вже про прихильне ставлення до повстанців. Попри ці недоліки і дані листи мають суттєву джерельну вартість і приливають, розширюють наше уявлення на хід Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. на Сіверщині.

№ 1

1648, липня 26/16.

— Табір під Черніговом. — Оборонний універсал чернігівського і ніжинського полковника Прокопа Шумейка.

«Процик Шумейко, полковник ніжинский и черніговский Войска его корол/евской/ м/и/л/о/сти Запорозского.

Всім вовец і кождому зособна, кому бы о том відати належало, а меновите паном обывателем маетностей своей, так теж и намесником их и козаком всім, брати моей, Войска ег(о) кр/олевской/ м/ости/ Запорозским, ознаймую, иж тот мелник Васко Копачовский ускаржал [...]* всему Войску и мні в таборі под Черніговом, же за власную суму свою мае млыны и выховае (?—Ю. М.) до ласки Б/о/жои, tedy нікоторый мелник Иван наступае на него и вытискае гроший у него, побравши с товаришем своим, на которые то млыны тот Васко мае лист от пана, за которым мешкал, паном Илинским. В тих добрах своих не тилко панове або теж мелник мелникови, але и сам пан гетман его м/и/л/о/ст Богдан Хмельницкий кривды не чинит и не розказует нікому чынити, за що тож их м/ило/ст панове шляхта, не тилко и наша братя, утратили ласку Б/о/жию и зневагу на них допустил. Прето теж варую, абы той Васко мелник в тих добрах своих зупокойне мешкал и зо млына его ніхто не вытискал и кривды ему жадной не вырежал. А кгда бы теж и хто бы ся важил на него наступат, прошу вас, брати своей, абы оног, яко зрайцу, поймавши, и одступника, не одсылаючи до мене, горлом карали. И на то мой даю тот лист с товариством своим Войска ег/о/ кр/олевской/ м/и/л/ости/ Запорозским с печатю войсковою и с подписом руки моей. Писан в таборе под Черніговом м/іся/ця июля 16 дня року 1648.

Рукою власною зо всім товариством своим».

Печат
войсковая

(БПАН у Кракові. — ВР. — № 269. — Копія др. пол. XVII ст. Запис на звороті рукоюкінця XVIII ст.: «У реєстрі под н-м вписан»). Цей документ було вже видруковано нами у книзі: Ковальский Н.П., Мыцык Ю. А. Источники по истории Украины XVI—XVII вв. Днепропетровск, 1984. — С.

№ 2

1648, серпня 27/17/. — Лоїв.

— Лист ніжинського полковника Прокопа Шумейка до старости гомельського.

«Вельможний мостивий пане старосто гомельський, нам вельми мостивий пане і добродію!

Найнижчі слуги вашої панської милості, всього Великого князівства Литовського, панів наших милостивих, Військо Запорізьке через братів наших зичить вам здоро-

* Невеликий фрагмент тексту не відчитується.

в'я, миру з щастям. Хоча ми з їх мостями, панами поляками, через наступ самих же їх мостей на наші добра і порушення наших прав, які належать з давніх часів Війську Запорізькому, коли (ці пани), розмахуючи зброєю, вчинили тривогу і дещо перейшли звичайні кордони, то ми мусили гнатися за нашими братами, в'язнями. Тепер же, отримавши наказ від його мості пана Богдана Хмельницького, гетьмана Війська його королівської мості Запорізького, щоб ми з вашими вельможностями не важилися воювати, що (було висловлено) в універсалі від його мості пана гетьмана при печатці і підписі рукою його мості. Цей універсал разом з листом, від самого його мості пана Хмельницького відсилаємо до вельможного його мості пана хорунжого Великого князівства Литовського. Самі ж, звичайних кордонів пильнуючи, низько б'ємо чолом.

В Лоеві, 17 серпня року 1648.

Вельможності вашої панської милості найнижчі слуги, Процик Шумейко, ніжинський полковник, з усім товариством Війська його королівської мості Запорізького».

(Національна бібліотека у Варшаві. — Відділ мікрофільмів. — № 3723. — С. 160. — Копія. — Переклад з польської. Цей мікрофільм було зроблено з рукопису, № 88 з відділу рукописів бібліотеки Рачинських в Познані. Цей документ в польському оригіналі і нашому перекладі українською був видрукований нами раніше: Мицик Ю. А. З джерел до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // До 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 6.).

№ 3

1654, березня 28. — Мозир.

— Лист шляхтича Семена Павші до князя Я. Радзивілла.

«Лист пана Шимона Павші дня 28 березня, писаний з Мозиря.

Господь Бог найкращий свідок того, що я вашій мості зичив і зичу того, щоб якнайраніше давав знати вашій князівській мості про те, що тут, в цих Українах діється, аби тільки я що-небудь знав. Певну відомість я, не затримуючи, передам вашій князівській мості. І донині, не зупиняючи своєї праці, докладаю ретельних зусиль і есе ж любечан і лозевців, які мешкають по різних місцях, як-от у Чернігові, Ніжині, Острі, Козельці, до того привів, що вони обіцялися бути вірними і щирими підданими вашої князівської мості. Вони бувають у мене і ці універсали від мене розсилали, обіцяючи мені те, що й інших мали б до цього приводити, щоб були зичливими королеві його мості, пану нашому мостивому; також і ці селяни з любецьких сел, з цього боку Дніпра мешкаючи, такої ж цноти обіцяли дотримуватися, що дай Господи Боже, аби захотіли обіцяли повідомляти мене про ворога. Зараз у мене були купці деякі з Козельця з лагоминками для значних (?—Ю. М.). Ці теж обіцяли виявити цноту і віру королеві й. м. згідно з їхнім приреченням і присягою. Тепер, яку маю відомість, що прийшла перед датою написання мого листа, ту й передаю в. кн. м., а саме: увійшло до Києва кілька тисяч москви і на тому ж валу, на тому плячу біля Святої Софії вони стали. Зразу ж було наказано місту і Печерському монастиреві і всій чернецькій волості, так само, як і ближнім селам і містечкам привезти по три дубових палі від диму, після чого їх хочуть ставити по цьому валу і фортифікувати місто. Цей зрадник Хмельницький резидує в Чигирині разом з Виговським, а їхні дружини з дітьми, так само, як і синова дружина (Роксанда Лупу-Хмельницька—Ю. М.) з усім добром знаходяться в Миргороді. Цими часами бігав сам зрадник до Путивля і там вів переговори з московськими воеводами. Московські війська стоять в Комаринській волості і ще нікуди не виступають, що розумію, сталося тільки через брак сіна. Тепер свіжа козацька залага прийшла до Чернобиля, яких не більше, ніж 150 кінних. Москви ж між ними тільки 30 кінних. Ці в минулу неділю вже не дозволили нашим купувати збіжжя, а тих небожат вигнали з міста; взяли в них по 4 злотих грошей від воза як мито і, виправляючи їх з міста, наказали таке їм передати: «Якщо хочете мати хліб, то виходьте сюди до нас з дружинами і з дітьми і це буде краще для вас». То само сталося і в Іванкові. А з Котельні і з інших там містечок на минулому тижні прийшло до Ноживська понад 100 кінних і, що було залишилося людей на тому погорілицьку, всіх з дружинами, з дітьми і з їхнім добром забрали на свої вози і повели з собою на Україну. Не залишилося там більше людей, тільки кілька баб у шпиталі. Та сама залага в Чернобилі наказала всій волості, щоб по три палі привезли до міста і там, як і в Горностайполі думають укріплятися (?—Ю. М.). Мені обіцялися як чернобильці, так і горностайпільці, бути зичливими, що сумнівно, бо вже ці залаги лягли і вже почали просити за царя Господа Бога і ці московські церемонії почали виконувати. У Чернігові ще досі не було залаги. Але місцеві козаки знаходяться дома і годують коней, готують хліб (про запас). І все це діється по всій Україні. Хмельницький прислав з Чигирини Яненка на київське полковництво. Цей зрадник, приїхавши в цей час, показав свою суюрність, наказав стягти Пішка, колишнього київського полковника, але яка була причина того, знати не можу. Але мені про це донесено, що (Пішко) був прихильним до наших. Але я знову послав (людей) як за Дніпро, так і до Києва, щоб дістали певні відомості. Маю також певну відомість, що Хмельницький послав до хана,

просячи його царським іменем, щоб він залишався при московських і козацьких військах, обіцяючи йому від московського царя грошей вдвічі більше, ніж ті, які б йому дісталися від короля його мості, а в закладі хоче дати йому свого сина, аби тільки повернувся до московського царя. І то теж вашій князівській мості, пану йому милостивому, доповідаю, що на минулому тижні, вийшло було 400 (...)» (мені донесли, що їх було 400), вони прийшли до села Дерновичі, схопили селянина і, мучивши його, дістали від нього певну відомість, що ми і татарські хоругви знаходимося у повній обережності, чинимо денні і нічні сторожі. Тоді вони спалили село і замучивши кілька селян, повернулися до Дніпра».

(Держархів у Кракові. — Ф. «Зібрання Піноці». — № 363. — С. 997—998. — Копія др. пол. XVII ст. Переклад з польської).

№ 4

1654, жовтня 28 (18). — Ніжин.

— Наказ ніжинського наказного полковника Романа Катіржного.

«Роман Катиржный, полковник наказный ніжинский от его м/и/л/о/сти пана гетмана Сіверского.

Ознаймую сим писанем моим вам атаманом, войтом и всей грамаді холменскому, красноставскому, едунинскому, пралницкому, висоцкому. Маючи я росказане тепер свіжо от его м/и/л/о/сти пана гетмана Богдана Хмелницког/о/ през уневерсалы, абы вам всем приказал, чтобысте во всем послушны были иноком м/о/н/а/стыра Максаковского, ни в чом не спротивляючися. А хто бы міл быть спротивный росказаню его м/и/л/о/сти п. гетмана, таковог/о/ позволяем карать высланному от нас; так теж и млины красноставские, едунинские з арендами и всеми пожитками и приналежностями, як ширей описано в уневерсалах, при м/о/настирю зоставали; будучи я сам от Г(о)с/по/да Б/о/га навеженный хоробою, ссылаю в особи своей своего зятя, судю войскового Корнея, абы тые села вси вышпомененные зо всеми приходами, з арендами шинковными, озерами, подал и приказал, чтобы слушали отца игумена з братиею. А хто важится перешкоды чинити, тому м/о/н/а/стыреви якимколвек способом, таковый не уйдет приказног/о/ караня от ег/о/ м/и/л/о/сти/ п. гетмана, чого приказано нам постерегати.

Дат з Ніжина октобра 18 дня 1654.

Звыш менованый полковник наказный ніжинский рукою власною.»

(БПАН у Кракові. — ВР. — № 269. — Оригінал, особисто підписаний Р. Катіржним і завірений його особистою печаткою, в центрі якої знаходиться хрест-якір, а по боках — півмісяці і літерами Р.К.Е.Ц.В.П.Н.Н., що має означати: «Роман Катіржний, его царского величества полковник наказный ніжинский»). Цей документ за пізнішою копією був видрукуваний О. Лазаревським: Лазаревский А. М. Акты по истории землевладения в Малороссии // Чтения исторического общества им. Нестора-летописца. — К., 1890. — Кн. 4. — С. 101—102).

№ 5

1656, березня 22(12). — Борзна.

— Наказ ніжинського полковника Григорія Гуляницького.

«Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский и всег/о/ Сіверу Войска его ц/а/рског/о/ величества/ Запорозког/о/.

П/ане/ сотнику менский! Дойшла нам відомост, иж там нікоторые товариство и посполитие люди недавними часи поля пахают панские завоевание во всіх грот (??— Ю. М.) руках; теды мы з владзи и полковництва нашего приказуем абыся жаден не важил тог/о/ заводит поля, далисмо до заживаня монастиру манкошинскому, а меновите черницам монастирским. И повторе приказуем сурове, абы жадное перешкоды в тих полях ніхто не важилса чинити, кдиз тог/о/ п/ан/ сотник, в/аша/ м/о/с/ть/, повинен постерегати. При том в/ашу/ м(о)с(ть) Г/о/с/по/ду Б/о/г/у/ поручаем. Дат з Бєрзнї мар-та 12 1656.

Григорий Гуляницкий, полковник/ ніжинский, рука /власна/.

(БПАН в Кракові. — ВР. — № 269. — Арк. 17. — Автограф, завірений полковою печаткою).

* Тут написано слово, яке можна прочитати і як «Lyznikow», і як «tyznikow», але в обох випадках важко сказати, хто конкретно мається на увазі з російського чи українського табору.

1657, квітня 28(18). — Прилуки.

— Суддівський присуд щодо с. Левковці представників гетьмана України Богдана Хмельницького судді Феодосія Лавриновича та Петра Дорошенка.

«Феодосий Лавринович, судья Войска его царского величества/ Запорозкого и Петро Дорошенко, зослание от велможного его м/и/л/ости/ пана гетмана в полк Прилуцкий.

Відомо чиним, иж дойшла нас скарга от превелебного отца иеромонаха Иосифа Феодоровича, игумена монастыря Густынского, и братеї его всей на Костя Ничипоровича, бывшаго вуйта прилуцкого, же сілце Левковці чоловіков килканадцат, которое на кгрунті монастырском засіло, як и в привилиях мел(?) и славной памяти яснеосвецонных княжат Вишневецких ест ограничено, неналежне и безправне отнял. Которому и послушенство тые людцеве отдавали. Зачим мы, высланные, прыхыляючися до привилеов, яко теж и до универсалу его м/и/л/ости/ пана гетмана, тое сілце, поневаж на грунті монастырском засіло, отдавши и отнявши от вуйта, ч/е/стним г/о/с/по/д(и)ном иеромонахом, до монастыра отдаем, приказавши той громаді, абы вшелякое послушенство и повинности честным г/о/с/по/д(и)ном отдавали, а то для далшой резолюції вельможного его м/и/л/ости/ пана гетмана. Которым г/о/с/по/д(и)ном и тое писане наше даем с притисненем печати судейской войсковой и с подписом рук наших.

Писан в Прилуці апріля/ 18, року 1657.

Феодосий Лавринович, судья его ц/а/р/ского/ вел(ичества)
Войска Запорозкого/.

Петро Дорошенко, рукою (власною).»

(БПАН у Кракові. — ВР. — № 269. — Арк. 43. — Оригінал-автограф, писаний рукою Ф. Лавриновича, заверений підписами його і П. Дорошенка, а також печаткою. На звороті записи іншими руками др. пол. XVII ст.: «На Левковці, што з Половою тянут», «Право на Левки, що з Половою, селом, до м/о/н/а/с/т/ы/ря належат»).

3657, травня 18(8*). — Київ.

— Універсал-привілей кийського полковника Павла Яновича (Яненка)-Хмельницького.

«Павел Янович, полковник Войска его царского/ величества/ Запорозкого киевский.

До відомости доносим сим писанем нашим, кому того відати будет потреба, иж ознаймил нам честный г/о/с/по/д(и)н от/е/ц протопопа козелский, же мает остров з ласки ему даний резудоват, также от чест(?) отцев отца Саватия и отца Иоїля, еромонахов монастыря с/вя/той Живоначальной и Неразділимой Тройци. А же ест власный кгрунт куплений правне за суму, во всі правах описанную от пані Завадской, що я бачачи, от тих(?) чисел(?—Ю. М.) згоду даю, сей мой лист ест г/о/с/по/д(и)ну отцу Григорю, протопопі козелскому, на тот вишпомененный остров, абы оному там в (се)м острове ни от кого жадных утисков не было, а меновите от мешчан острецких, также и козаков пов [...]** там им мешкаючих жадных кривд абы не было. А если бы хто міл з мешчан, так теж и с козаков, помененному г/о/с/по/д(и)ну протопопі козелскому кривду чинит, на таковых заруки кладем золотых сто на его м/и/л/о/с/т/ь/ п/ана/ гетмана, а на мене — ползолотых пятдесят и противных сему листу нашему таковых без милости на горле караний будет.

Дата в Києве 1657 мая 8*

Павел Яненко, полковник Войска Запорозкого киевский».

(БПАН в Кракові. — ВР. — № 269. — Арк. 32. — Оригінал, особисто підписаний П. Яненком і заверений полковою печаткою. На звороті є запис іншою рукою XVIII ст. «Право и остров полковника киевского Яновича Павла».)

1657, вересня 9 (серпня 29). — Чигирин.

— Універсал гетьмана України Івана Виговського.

«Иоан Выговский, гетман з Войском его царского/ величества/ Запороский.

Всім вовец и каждому зособна, кому о том відат належало, меновите паном полковником, асаулом, сотником, атаманом и всему товариству нашему Войска Запорозского, а особливе п/а/ну полковникови ніжинскому и вшелякое кондыции людем, кому толко колвек сей наш универсал тепер и на потом оказан будет, до відомости доносим, иж мы, видячи жарливість великую в помноженю хвалы Б/о/ж/ое и віры православ-

* Літеру, яка вказує на число, можна прочитати і як «н», тобто 8, і як «к», тобто 20.
** Невеликий фрагмент тексту не відчитується.

ной найпревелебнійшого в Б/о/гу его м/и/л/о/с/т/ отца Лазара Барановича, епископа черниговского, подалисмо оному монастыр новгородский зо всіми маетностями, кгрунтами пожытками и приналежностями, так до монастыра належачими, яко и с тыми, которые по езовитах и доминиканах позостали, за чим ми ти хочем, абы в держаню тих маетностей и в вибераню з них пожитков его м/и/л/ост/ отцу епископу жаден наименшое не чинил перешкоды, але, абы за тым универсалом нашим оными доброволне диспонувал и ку оправе того монастыра и оздоби церкви Б/о/жою оборочал, а пожитки вшелякие с тих же маетностей походячие, не кому иному, толко помелену его м/и/л/ости/ отцу епископови до рук отдаваные быти мают, также и подданные тых же маетностей, абы тому ж вшелякое подданство и послушенство чинили, срогко напомнимаем, не чинячи иначей.

Дат в Чигирині дня 29 августа 1657 року.

Иоан Выговский, рукою власною».

(БПАН в Кракові. — ВР. — № 270. — Арк. 22. — Оригінал, завірений особистим підписом Выговського і військовою печаткою. На звороті є два записи різними руками др. пол. XVII ст.: «Превелебному в Б/о/гу его м/и/л/ости/ г/о/с/по/д/и/ну отцу Лазарови Барановичови, еп/и/с/ко/пови черніговскому на монастыр новгородский и на всі маетности до монастыра того належачими, Иоан Выговский», «Anno 1657 2 do».

№ 9

1657, листопада 29(19). — Чигирин.

— **Стверджувальний універсал-привілей гетьмана України Івана Выговського.**

«Иоан Выговский, гетман з Войском его цар/ского/ величества/ Запороzkим.

Ознаймуем сим нашим писанием каждому, кому о том вюдати належит, меновите всей старшині и черни Войска его цар/ского/ величества/ Запорозкого, а особливе п/а/ну полковникови черніговскому, асаулом, сотником и всему товариству в том же полку знайдуючомуся, тудеж атаманови, вуйтови, мешчаном и всему послпству черніговскому и вшеляког/о/ стану и кондиции людем, котримш тилко тоє писане наше показано будет, иж що надал пан Иван Аврамович, полковник бывший черніговский, футоров три, то ест Мохнотин, Яновку и Катулку на мунастир с/вя/тоей Параскеви черніговский, теды и мы оноє надане ствердзивши и цале тые футоры вышменованые зо всіми приналежностями на оный монастыр привернувши, ми ти хочем и сурово приказуем, абы ниhto з старшини и черни и всег[о] послпства в уживаню тих футоров законницам вышреченог[о] монастыра наименшое кривды и перешкоды чинит и трудности задават не важился под срогким каранем войсковым, чо[г]о[г] всег[о] пан Оникий Силич, полковник черніговский, постерегати мает, жебы кривди оним ни од ког[о] не дялася, иначей не чинячи.

Дан в Чигирину дня 19 ноеврия року 1657.

Иван Выговский, р/укою/ в/ласною/».

(БПАН у Кракові. — ВР. — № 270. — Арк. 18. — Оригінал, завірений військовою печаткою. На звороті запис іншою рукою того ж часу: «Івана Выговського, гетьмана, лист надане от пана Ивана Аврамовича маетностей трох монастырови с/вя/том/у Пятницкому»).

№ 10

1658, лютого 9 (січня 30). — Чигирин.

— **Універсал-привілей гетьмана України Івана Выговського.**

«Иоан Выговский, гетман з Войском его цар/ского/ величества/ Запороzkим.

Ознаймуем сым нашим писанем каждому, кому о том відати належит, а меновите всей старшині и черни Войска его цар/ского/ величества/ Запорозкого/о/, а особливе п/а/ну полковникови ніжинскому, сотником, атаманом и всей черни в том же полку знайдуючойся, иж мы, поглядаючи на убозство велебног/о/ отца Уриила Ивановича, игумена монастыра с/вя/тых верховных ап/о/ст/о/л Петра и Павла глуховског/о/ и братию, при нем там же застаючи, также и на щоденные их працы, который за нас и все Войско Запорозкое Г/о/с/по/да Б/о/га бл/а/гают, чо[г]о и далее по них жадаючи, казалисмо им для выживеня за одпущение гріхов наших дві селці Холопков и Баниче, тудеж и млынок Стрелницкий на реці Клевені стоячий, о чым кождий відаючи, абы з старшины и черни наименшое кривды и перешкоды ы уживаню тых селец и млынка вышреченому отцу игуменови монастыра глуховског/о/ и братии его законником чинити трудности задават не важился и до пожитку им належных з тих селец и млынка приходячих, невтручался, сурово приказуем: также обывателі тих селец никому, тилко

оним законником, послушними абы били и повинност звичайную отдавали, счо иначей, абы не было под срокым каранем войсковым.

Дан в Чигирині дня 30 генвара року 1658.

Иоан Выговский, т(апи) р(горгія)».

(БПАН в Кракові. — ВР. — № 270. — Арк. 19. — Оригінал, завірений військовою печаткою. На звороті запис тим же почерком: «На дві селі Холопков и Баничы и на млын Стрелницкий, стоячий на речце Клевень. Данный сей универсал от велможного/ его мил/ости/ п/а/на Ивана Выговского/о/, гетмана Войска его ц/а/рского/о/ прес/вітлого вел/ичества/ Запор/озкого/ м/о/н/а/ст/ы/реви глуховскому с потверженем». Є ще два пізніших записи різними руками: «40 літ и два роки. Гет/ман/ Иоан Выгов(ский) гетманский) уні(версал) за ігумена Уриила Ивановича данный» и «Выговского»).

№ 11

1658, лютого 16(6). — Ніжин.

— Наказ ніжинського полковника Григорія Гуляницького.

«Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский и всег/о/ Сівера Войска его ц/а/рского/о/ вел/ичества/ Запорозского/о/.

П/ану/ сотнику глуховскому ознаймуем и п/аном/ вуйтом приказуем, иж которие села привернул ясне велможний его м/и/л/ость/ пан гетман з ласки своей на тые села: Холопков и Баниче и универсал на тое одержал велебный г/о/с/по/д/и/н от/е/ц Уриила Иванович, игумен монастыра с/вя/тих верховних ап/о/сто/о/л Петра и Павла глуховского/о/, абысте им в тых селах, то ест подданных, вшелякое послушенство и подданство отдавали, абы до тых сел sprawy жадное нікто не міл, также и в млинку Стрелницком на реці Клевані им даном, абы оние законники в том собі пожиток міли и до тог/о/, абы нікто не міл жадное повиности, жебы собі спокойне заживали, не поносячи в том жадное кривди и по-десяте упоминаючи, абысте иначей не чинили. Дат з Ніжина м/и/с/яца февруар/ия/ дня 6 1658.

Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский, рукою власною.»

(БПАН у Кракові. — ВР. № 269. — Арк. 16. — Автограф, завірений полковою печаткою. На звороті запис тим же почерком: «На дві селі Холопков и Баничы и на кою. На звороті записи іншими руками кінця XVII ст.: «Гуляницкого на маестности 40 літ и два года»; «Полковый лист, второй игумен Уриил»).

№ 12

1658, червня 27(17). — Чигирин.

— Оборонний універсал гетьмана України Івана Виговського.

«Иоан Выговский, гетман з войском его царского/о/ вел/ичества/ Запорозким.

Ознаймуем сым писанем нашим всей старшині и черни Войска его царского/о/ вел/ичества/ Запорозского, а особливе п/а/ну полковникови черніговскому, асаулом, сотником и всему старшому и меншому товариству в полку его знайдуючомуся; атаманови, войтови, бурмистром, мешчаном и посполству в Чернігові будучому, и кождому, кому толко оказано будет, иж мы, поглядаючи на убозство монастыра, яко нововфундованого/о/, с/вя/той великомученици Парасковий черніговской, а до тог/о/, жебы и хвала Б/о/жяя з бл/а/г/ос/тию за нас и все Войско его царского/о/ вел/ичества/ Запорозское, не устала в той обители, надалисмо для зжививеня велебной в Б(о)гу госпोजі Анастасии Бобурчанці, игуменни монастыра вышпомененог/о/ и при ней знайдучимся инокиням, част належную нам в млинку при футорах того ж монастыра на реці Белоусі стоячом. О чом кождый відаючи, абы з старшини и черни и арендаров наменшоє кривды и перешкоды в уживанню и одбиранно розміру того млынка, на нас приходячо(о) госпोजі игуменни и од ее зосланному чинит и трудности задават не «вжился под сроким войсковим каранем, иначей абы /не бы/ло.

Дан в Чигирині дня 17 июня рок 1658.

Иоан Выговский».

(БПАН у Кракові. — ВР. — № 270. — Арк. 20. — Оригінал, завірений особистим підписом І. Виговського і військовою печаткою. На звороті запис іншою рукою того ж часу «Універсал Иоанна Выговского на част мельницкую на Белоусі оборонный. Запис іншою рукою: «Д. 17 юня 1658»).

№ 13

1858, липня 7 (червня 27). — Чигирин.

— Універсал-привілей гетьмана України Івана Виговського.

«Иоан Выговский, гетман з Войском его царского/о/ вел/ичества/ Запорозким.

Ознаймуем сым писанем нашим кождому, кому о том відати належит, а меновите п/а/ну полковникови киевскому, асаулом, сотником, атаманом и всему старшому и меншому товариству Войска его царского/о/ вел/ичества/ Запорозкого и всім обивателям бурковским и вшелякое кондиции людем, которым бы толко показано было, иж мы для роскревения и помножения хвали Б/о/жое конфедеровалисмо село Бурки зо всіма приналежностями до того села належачими на монастыр с/вя/той Тройци козелский

новосфундуоуцьоыйся з побожности наше, жебы так за нас, яко и все Войско Запорозкое, Г/о/с/по/да Б/о/га велебный от/е/ц игумен з братиею своєю иноками бл/а/гал; о чим кождый відаючы, аби з старшини и черни и всего посполства найменше кривды и перешкоди в завідовану онога села Борок отцу игуменови чинит и трудности задават не важилсь, также и всіх належных до села Борок здавна и тепер належных, яко то ліса и инних кгрунтов спокойне уживат не зборонял, пилно и суворо приказуем. Обивателеве теж бурковские послушними отцу игуменови монастира козелского/о/ и высланому од его мают бити, бо иначе кгда бы кто волі нашой противным бил и в завідовану онога села шкоду и трудност такую задавал, любо з обивателей борковских непослушним хотіл бити, такових кождых за найменшою скаргою срокго од нас караний будет, иначе не чинячи.

Дан в Чигирині дня 27 юня року 1658.

Иоан Выговский, m(anu) p(gorgia)».

(БПАН в Кракові. — ВР. — № 270. — Арк. 21. — Оригінал, завірений військовою печаткою. На звороті є кілька записів іншими почерками українським скорописом к. XVII ст.: «Право на Бурки от гет/мана/ п/ана/ И/вана/ Выговского», «На Бурки», «По[...] села Борок кон(фе)дерованы на монастир козелский».)

Додатки (регести листів):

№ 1

1649, березня 11.

— Лист писаря Великого князя литовського Казимира Леона Сапіги до маршалка Великого князівства Литовського.

Від наших комісарів (тобто послів — Ю. М.) прийшла пересторога, щоб війська Речі Посполитої якнайшвидше поспішали, бо ворог не думає про мир, хіба що побачить нас у повній бойовій готовності. Сам Хмельницький перестерігає, тягне час переговорами. Між тим Поліссям з Волині починає погрожувати(?) козацтво.

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 13848 — Оригінал).

№ 2

1655, жовтня 11.

— Лист того ж до крайчого Великого князівства Литовського.

Моя козацька хоругва силою у 2000 вояків увійшла до Володави.

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 13848. — Оригінал).

№ 3

1651, січня 19. — Могилев.

— Лист шляхтича Вільгельма Стеткевича до полоцького воєводи, великого гетьмана литовського Януша Кишки.

«Під час роз'юшеної ребелії, яка чинить турбації Речі Посполитій, виникають нові заворушення; майже силою свавільно зібравшомуся на прикордонні селянству подають привід, аби після раптового нападу через пограбування їх (прикордонних шляхетських маєностей — Ю. М.) призвести селян до непослужу своїм панам». Я, почувши про таке много староства пересторогу, палко прохаю, щоб ваша мость з свого високого уряду придушив їхню запеклість своїм суворим універсалом.

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 15137. — Оригінал).

№ 4

1651, серпня 29. — Могилев.

— Лист того ж до того ж.

Згідно з ляудум (ухвалою сеймику), якою оголошувалася готовність на 15 липня, я був готовий. Виїхали в поле, збиралися, до 26 липня не було продовжено збір.

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 15137. — Оригінал).

№ 5

1651, до травня 7.

— «Новини» з України (уривок).

«Новини з України», прислані поштою до панів купців краківських 7 травня.

Трохи Нечаєвого мотлоху втекло до Брацлавщини. Полковник Небаба з 2000 війська був посланий від Хмельницького на допомогу Нечаєві, спійманий (??—Ю. М.); трохи й старшини втекло, втекли й татари; у нього (Нечая) загинуло дуже багато черні, жінок, дітей, бо боронилися проти штурму. З головних німецьких офіцерів наших троє полягло, кажуть, що наших загинуло 1000, але більше б їх було, бо вони гинули під час штурму. А ті козаки хотіли наших заскочити зненацька в Барі, але їх випереджено було. Зійшлися в битві у полі, аж їх загнали до Красного, поселення пана Замоїсько-го. Це місто було спалено(?). Там наші беруть міста, котрі піддаються, карають злих, а якщо не піддаються, то спалюють їх зовсім.

У Литві було розбито Тимошка, сина Хмельницького; татар, що їх 4000 було з ним, теж розбито. Де є сам Хміль, не знають, але певне вчинить напад з татарами. Над Дністром селян, хоч наймужніших та свавільних, наші сильно громлять і сильно приборкують...

(Бібліотека НАН України ім. В. Стефаника у Львові. — ВР. — № 11, 113. — С. 842. Копія. — Переклад з польської.)

№ 6

1651, липня 15. — Богушев.

— Лист шляхтича Єжі Горського-Друцького до Януша Кишки.

«...Хоча знаю, що ваша мость, мій мостивий пан, з табору князівства Литовського зволеш мати швидку відомість про успіхи щасливі з Божої ласки нашого війська, бо полковника Небабу з його війском з допомогою Найвищого сильно розбили... При цьому розумію, що про Мстислав і Кричев добре відомо в. м., м. м. пану, про те, як часто ці міста постійно атакуються цим ребелізантим тим не менш, я, отримавши недавно прислані мені новини, наказав їх перекопіювати без змін і посилаю в. м., м. м. пану. А бачучи дуже близьку з цього боку небезпеку для нашої вітчизни, бо від меча, піднятого козацькою рукою, дуже багато загинуло(?) шляхти... маю надію хоч на маленьку допомогу від в. м., м. м. пана». Від імені малого війська Оршанського повіту і Мстиславського воеводства прошу, аби в. м., м. м. пан, змиливався, повірив, що самі їх мості пани, місцеві обивателі, не зможуть видостатися з нещасливої війни; а при своєчасній допомозі і ласкавих успіхах доброго (військового) люду, можна зупинити пролиття шляхетської крові... ситуація погіршується «не сподіваємося нічого доброго, як того, що там по нинішній день сталося, бо між підданими зовсім немає зичливості, її не знайдеш і це є найтяжче.

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 5417. — Оригінал.)

№ 7

1651, липня 25. — З-під Речиці.

— Лист ротмістра Давида Тарасовського до Януша Кишки.

«Згідно з наказом в. м. пана мого милостивого, я з хороговою своєю став під Речицею». Інших хоругов, з котрими я мав би з'єднатися, нема, бо «скрізь біля Речиці великий голод, не тільки борошна, але й трави нема. Наше війско стало табором, все змучене». Та хорога, котру в Мінську переписали без мобілізації, після святка в середу або в четвер, від'їхала з Мінська.

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 16085. — Оригінал.)

№ 8

1651, липня 27. (?).

— Лист шляхтича Яна Оборського до Я. Кишки.

Згідно з лаудум (ухвалою сеймику) мого повіту і за наказом в. м. я йшов під Пинськ, там зупинився згідно з новим наказом; довідався, що Новгородське воеводство повертається додому.

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 10706. — Оригінал.)

№ 9

1651, серпня 3. — Відзеч.

— Лист брацлавського хорунжого Криштофа Мирського до Януша Кишки.

Згідно з останніми віці (тобто універсалами про скликання посполитого рушення— Ю. М.) встановив термін перепису (ополченців) — панів обивателів Брацлавського повіту.

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 9760. — Оригінал.)

№ 10

1651, вересня 1. — Речиця.

— Лист шляхтича Павла Яблоновського до Я. Кишки.

Лист вашої мості, адресований моему рідному (брату), дійшов до мене 24-о, (вересня), але його тут не було. Минув тиждень, як він з байдаком провіанту пішов на допомогу Любечу під Лоїв. На його місці тут в замку я, хворий, залишився з хворою піхотою... Любеч знаходиться у великій небезпеці. Цей посланець з Любеча був посланий до князя Я. Радзивілла, але не міг пройти. Про князя нема певної відомості: чи він ще в самому Києві, чи за Києвом, так само нічого не чути і про коронне військо. Сюди до Речиці стяглось 4 хоругви: його мості пана Хребтовича 200 кінних, його мості пана Могильницького 120, пана Качинського Упитського (повіту) — 80 кінних, пана Юзефовича, Брацлавського (повіту) — 20 кінних, не вистачає ладу, нема полковника Погана прийшла сьогодні відомість в Речиці, що кілька тисяч козаків переправилися за Дніпро, але куди вони хочуть йти, чи під Речицю, чи ще куди, цього не знаємо. У мого рідного (брата) понад половина хворої піхоти, яка тут на замку залишилася, а він сам з (іншою) половиною — під Лоєвим. Любечани сподіваються на порятунок від Бога, чекають допомоги тільки від вашої мості пана і питаються щодня: чи вже зби-

раються хоругви під Речицею, чи скоро вони вже будуть мати порятунок. Хребтовича вже собі чекають, а той з чвертю (своїх—?) у той минулий четвер мало тут побув і нічого доброго не вчинив. Якщо й інші повіти будуть так відправляти свою службу, то нічого доброго не можна буде вчинити. Товариша пана Тарасовського, котрого лист(?) ваша мосьть до князя при собі мав, вбито на розбої... «Про потугу любечан кажуть, що три тисячі було або півтори тисячі, всі кінні зсіли з коней, побитих, померлих велика сила. У Лоеві знати з півтори тисячі було вимерло, піхоти немало. Пан Фрондевич полковник в Любечі, часті листи приходять до місцевих панів ротмістрів з Любеча, з Лоева, заради Бога слізно просять про допомогу. Любеч обложений 31 серпня».

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 5120. — Арк. 1—3. — Оригінал.)

№ 11

1651, вересня 10. — Під Речицею.

— Лист ротмістра Полоцького воєводства шляхтича Могильницького до Януша Кишки.

Згідно з наказом вашої мості ми з Полоцька, де стояли, поспішили до місця, призначеного під Речицею і стали там 30 серпня, підтяглися до табору під Речицею. Ошмянський повіт прибув за кілька днів перед нами. Пан гетьман (князь Я. Радзивілл—Ю. М.) вирушив з частиною війська під Київ, про котрого мало що чути. Однак чути, що він «мав з Хмельницьким під Масловим (ставом) битву і розбив чотири тисячі орди і щось козаків. Сам же повернувся до Києва, а Хмельницький відступив на 18 миль від Києва, просить про мир і веде щодо цього переговори. Але видно, що коли б не готував зраду, чекаючи на допомогу. Пахолок з листами їхав з того табору. Переписавши одного листа, копію надсилаю в. м., моему мостивому пану. Князь Вишневецький без сумніву вирубав Білу Церкву, у котрій було 60 тисяч козаків, а сам потім захворів і помер 25 серпня під Фастовим»... Тут в Речиці дві хоругви: ошмянська і полоцька і трохи піхоти пана Колотовського (?). У Лоеві у двох блокгаузах знаходиться 800 піхотинців, полковником котрих є пан Нольт. Цей стоїть за Дніпром у потужно укріпленому блокгаузі. У Любечі — 5000 різного війська, над котрим є полковником пан Матіаш Фронкевич, мозирський староста. Князь (Радзивілл) пішов до Києва, облишивши Чернігів, у котрому було, як «давали знати шпигуни, сорок п'ять тисяч. Коли ж вони довідалися, що князь його м. вже віддалився далеко з військом, то, в кілька тисяч гультяйства підступили під Любеч 31 серпня рано, захопили три тисячі коней, а самі близько підкопалися і щоденно на герці виходять, стріляють з гармат, нападають на людей, що знаходяться в місті. Цей же пан полковник пише до нас, просить про підкріплення... «Просимо пана полковника лоївського, щоб нам поміг піхотою. Але він ні в якому разі не хотів йти на допомогу Любечу, не хотів і дати нам більше як 50 піхотинців, заявляючи, що з цього лоївського окопу йому не наказував виходити князь його мосьть. Ми побачивши, що допомога слабка, відправили 100 кіннотників з обох хоругв манівцями, котрі прийшли до Любеча. Враження було таке, що ніби прийшло багато свіжого війська на підмогу. Відбулася битва протягом півтора дня з немалою шкодою для козацтва. Але через нестачу корму для коней їм важко було б там перебувати, то повернулися знову до Речиці, вчинивши однак немало доброго, бо підняли дух нашим і козаків стривожили. В Речиці в ці дні доводиться або роз'їзд висилати, або самим йти з хоругвами, «бо зовсім погана надія на Любеч, бо ворог сильно наступає».

Р. С. «Двоє гультяйських вождів Шарапата (Szarapata) і Суганяти (Suhaniaty), маючи чимало війська, погрожують йти на Речицю, громлять байдаки і човни, що плывуть (туди), розгромили два човни й. м. пана Гожевського, вчинили на кілька тисяч шкоди, про що ширше розповідь в. м. пану мій товариш».

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 9903. — Арк. 1—3. — Оригінал.)

№ 12

1651, вересня 25. — Речиця.

— Лист того ж Могильницького до Януша Кишки.

Повідомляє про шляхетські війська в Речиці. Тиждень тому сюди прийшло 2 хоругви: перша Брацлавського повіту, 21 кіннотник з ротмістром Пшепковичем; друга — Упитського повіту, 80 кіннотників з ротмістром Качинським. «Листи прийшли до нас одні з Любеча від 21-о, у котрих заради Господа Бога просять про порятунок. Інший лист прийшов 22 числа вересня, котрий так само в оригіналі писаний по-латиськи (po lotewsku), і переклад його посилаю в. м. м. пану». Коли ми стали закликати йти на Любеч, то пан Качинський сказав, що згідно з універсалом в. м. пана він має стояти під Речицею і не порушить цього наказу, хіба що дістане свіжу інформацію.

17 вересня була інформація про Любеч. «Вони й так три тижні й кілька днів обороняються, не маючи ні від кого допомоги». Лоївська піхота не хоче їм допомогти. «Одні кажуть, що Хмельницький з ордою мав обложити (князя Радзивілла—Ю. М.) десь біля Києва, а інші кажуть, що нібито мав бути на комісії при коронних (представниках), трактуючи з козаками про мир. Треті кажуть, що (князь) стоїть в Києві. Пан Гонсевський шле допомогу Любечу, але, очевидно, що вона буде так потрібна,

як ложки після обіду, чого борони Господь Бог. Цей козак, товариш Тарасовського, був від в. м. пана до князя його мості відправлений з листами, але мабуть вже вбитий, бо про нього не чути і сюди, до хоругви, не повернувся». У Любечі нашого війська 5 тисяч, але змученого, бо й коней позбавлені і не мають провіанту.

«Біля Речиці кружляють три гультяйських вождя, котрі живучи в болотах, нападають, забирають у нас челядників... У мене 21-о дня п'ятох челядників з роти забрали з кінями, з рушницею; вони часто чинять нам тривоги».

Далі знову мова йде про Любеч і Речицю, переказується чутка, що через Дніпро переправилося немало війська, ми послали (туди) потужний роз'їзд, не знаю з чим він вернеться. В Лоеві війська досить, напевно 800—1000, у Гомелі — 600 піхотинців. Ми могли б з ними об'єднатися і дати добру допомогу Любечу або й відсіч (ворогу). Але що з того, коли керівники (цього війська) не хочуть.

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 9903. — Арк. 8—9. — Оригінал).

№ 13

1651, вересня 24. — Табір під Речицею.

— Лист шляхтича Яна Хребтовича до Януша Кишки.

(Я давав знати) про те, у якій тяжкій обозі було рицарство в Любечі і як карав гультяйство, котре по сьогоднішній день виходить проти нас з Чернігова... Вже в Речиці я виглядав полковника, до котрого надсилав свій лист від імені товариства ошмянської та полоцької хоругви, яка знаходиться під Речицею. Лист був про те, щоб полковник поки є час і оказія зволив поспішати (на підмогу). Нас мала пригорща, але й тієї половина хвора. Пан поручник Полоцького воеводства без наказу вашої мості, незважаючи на розпорядження, покинув Речицю. Просимо про допомогу. Тут стоять хоругви ошмянська, полоцька, брацлавська та упитська. Якби усі були здорові, то було б до бою здатних 400, але більшість з них хвора. Важко без сил пана полковника.

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 2179. — Арк. 3. — Оригінал).

№ 14

1651, жовтня 9. — Лоїв.

— Лист шляхтича Олександра Яблоновського до великого гетьмана литовського Януша Кишки.

У нас 250 доброї піхоти, 260—кінноти, а проти злочинців послано 250... У цих зрадників маса забитих і нашим було трохи спокійніш. 20 вересня всі наші потужно окопалися і чимало їх (ворогів) не могло дати ради. Наших понад сотню було поранено, вбито кількох офіцерів і кілька з товариства було поранено. Потім дали собі мир на кілька днів, а в цей час (підійшов) роз'їзд пана Качинського з Упитського повіту і пана Юзефовича з Брацлавського повіту з Лоева, але через ворожу потугу не могли цією малою громадкою пройти. Однак вони пішли на роз'їзд аж під Чаміів(?) і там напали на кілька сот козаків, вбили двох сотників Доціона(?) і Паляницю(?), взяли доброго язика. Цим зрадникам у таборі наробили великого страху, бо ті подумали, що більше наших людей йде на допомогу. 5 жовтня чи їм Господь Бог дав страх, чи з Корони мають якісь новини, або якихось хитрощів вжили, але повідомили, що мають універсал від Хмельницького про те, що вже настав мир. Того ж дня вони тихо відправили артилерію і вози. На другий день, 6 жовтня, їхній полковник Пободайло прислав через трубача (парламентарія — Ю. М.) до нашого пана полковника, щоб з ним побачитися (для переговорів) і той (полковник наш) виїхав. Там Пободайло показав універсал Хмельницького про те, що настав мир і що йому (Хмельницький) наказав відступати з військом. Тим часом наше військо накупило у них, хто мав за що, масу провіанту, якого злочинці мали на цілий рік. 7 жовтня сам Пободайло приїхав і був у нашого полковника, а назавтра вивівши в путь своє військо з табору, попрощався з нашим полковником і відступив з військами в доброму порядку. Не дуже [...]* все [...]* в очах і у вухах осавули, щоб [...]* виганяли їх до війська, до полків, бо як наші в них, так і вони у нас, почали пити горілку. Жодної відомості немає від князя його мості, тільки ті новини про мир, що були принесені цими зрадниками. Перед тим були новини від пана Макаревича, чичерського підстарости, до котрого з-під Білої Церкви писав пан поручник пана литовського підканцлера п'ять тижнів тому. Той писав, що князь його мость з'єднався під Трилісами з коронним військом. Там було 4000 козаків, яких розгромили коронні (вояки) і (коронне) військо пішло під Білу Церкву, де було 20000 козацького війська. Їх здобули за дві години і все спалили, однак старшина цих злочинців втекла до Вільшаної, що у 9 милях звідти. Тепер за ними пішла частина (нашого) війська.

Тут же наше військо зішло з коней і перебувало в обозі п'ять тижнів: була тут велика шкода, їли мерзенну шкапину, у кожній нашій хоругві дуже багато постріляних і поранених, в тому числі і мойі, де було втрачено слуг: двох вбито і п'ятох поранено. Ще більше війська забрали сморід, голод і хвороби, майже половина війська хворого і стільки ж померло.

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 5695. — Оригінал).

* Незначний фрагмент тексту не відчитується.

1652, червень. — Іскула.

— **Лист шляхтича Яна Храпицького до Я. Радзивілла(?).**

Повернувшись від вашої княжої мості до Литви, дивні там застав чутки, кожен правив щось нове й непевне, а шляхта і євреї скрізь з України і Волині тікають, стривожили (й місцевих) і з Давидгородка всі повтікали в цей Прип'яті, сюди збіглося навіть бідне селянство. Насилу пан Кушель добився(?), що князь маршалок послав сюди 300 своїх людей. Розгромивши (ворога), захопив бунтівників, тепер з Божої ласки тихо. Втішні новини про те, що молдавський і валаський господар орду й сина Хмельницького розгромили так, що той (син) ледве сам до батька (свого) потрапив. Вже другі універсали вийшли, щоб посполите рушене було 15 квітня. До Іскули приїхавши, не застав пана Пашковського, відїхав до Вільні, а на другий день прибув (знову сюди).

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 2143. — Оригінал).

№ 16

1653, січня 13. — Дзєрдзин.

— **Лист шляхтича Себастьяна Мирського до Януша Кишки.**

Скаржитесь, що його жовніри Речі Посполитої так пограбували у власних маєтностях, «що ледве й стіни залишили», а гроші, збіжжя, бидло і все, що їм подобалося, забирали й грабували. Не задовільняючися цим, вони «селян били й мучили гірше ворога, незважаючи на універсал вашої мості, мого милостивого пана».

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 9763. — Оригінал).

№ 17

1653, липня 27.

— **Лист шляхтича Криштофа Чаєвського до ксьондза Ханджийського.**

Від наших шпигунів, котрих і досі постійно посилаємо до столиці в Москву, маємо певні і невтішні новини, що ті вже готові на війну, лише чекають відомості від посла.

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 2449. — Оригінал).

№ 18

1653, серпня 7. — Львів.

— **Ганна Лист шляхтянки Анни Мишковської до дружини князя Я. Радзивілла Марії.**

З Молдавії повернувся слуга в. князівської мості неборак Плешка, але він несподівано помер. Він був православним. Коли він був у мене у Львові, я відраджувала йому їхати, бо дуже велика небезпека, але він не хотів повертатися без відповіді від господаря (Василя Лупу — Ю. М.).

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 10192. — Оригінал).

№ 19

1654, квітня 14.

— **Лист шляхтича Павла Моклока до князя Богуслава Радзивілла.**

Дякує князю за Стародубське староство, яке Б. Радзивілл випросив для автора листа у короля, коли був під Жванцем. Цей вибір є дуже почесним. «Стародуб знаходиться у ворожих руках. Два перших (попередніх — Ю. М.) стародубських хорунжих — пан Долмат і пан Януш Биковський мали привілеї на хорунжество без елекції, були стародубськими хорунжими тимчасово». Сподіваюся, що коли буде ласка вашої мості, то отримаю привілеї без елекції, давши таке виправдання, що Стародуб знаходиться у ворожих руках.

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 9925. — Оригінал).

№ 20

1655, до листопада.

— **Лист сенатора Речі Посполитої до свого приятеля.**

Король відправив до Золотаренка свого покосового писаря. Він вже повернувся і сказав, що Золотаренко направив до Прусії 10000 кіннотників, а 10000 московитів пішло до Бреста. Козацький посланець, що прибув від (Івана) Золотаренка, сказав, «що козакам із Москвою щастить. Вони вже наситилися нашої крові і відпускали полонених на волю, а московитів вбивали, а рушивши, 3000 їх порубали».

(Національна бібліотека у Варшаві. — Відділ мікрофільмів. — № 37233. — Арк. 537. Даний мікрофільм знято з рукопису № 991, що зберігається у ВР Курницької бібліотеки).

1656, квітня 23.

— **Лист шляхтича Самуїла Пашковського до невідомого (ймовірно до князя Б. Радзивілла).**

«навіть Несвіж і Мир захопили шведи, чимало шляхти обідрали, але їх здобули штурмом у Мирі, а у Несвіжі хитрістю повбивали їхніх старшин; вже для князя його мості ці дві фортеці привернуто. А все зло діється від Слуцька». Чекаємо на ворога, «бо москаль укріплює Вільну, котрому мусимо підлягати. Збіжжя в усіх литовських маєтностях не залишилося й снопа».

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 11379. — Оригінал).

№ 22

1657 (?), січня 9.

— **Лист того ж до князя Яна Владислава Радзивілла.**

Ворог перекрив усі шляхи. «Москаль з козаком і з татарами всю Литву вигубив вогнем і мечем, найперше всі села й містечка палив, а потім, вже взявши Вільну, доценту всі міста, містечка й двори вигубили, що дісталось Сobotникам і Ларданам, бо спаливши, це, у Новгородське воеводство увійшов, все в попіл обернув, що й кола (млинового) ніде не залишилося, не залишилося й жодного снопа, а піддані в князівської мості одні вбиті, інші забрані до неволі, інші від лютої хвороби, котра тут сильно панує, помирали. Ті, що залишилися, живуть у ямах, з великою шкодою для свого здоров'я. Я, вискочивши з ворожих рук, помчав до Городка, але там напоревся на козаків, котрі спалили місто Городок, мало тоді мене в Манькевичах не схопили. Мене те врятувало, що до Фроліна(?) повз Манькевичі вночі йшло пинське посполите рушення, через що я живим залишився. Знову московський гетьман наступає і аж до Сobotників прийшов, прагнучи доценту знищити й випалити їх. Новгородське воеводство, рятуючися від останньої погібелі, мусило через умови піддатися і присягу в Сobotниках виконати, поки цей ворог не відступить від Новгородського повіту. Дуже їх багато у москаля, просять собі по різних панах маєтності, просять і грамоту Московського гетьмана, захопили і маєтності князя. Так мало бути. Пан Куркевич упросив, але князь пан підчаший раніше (туди) в'їхав... Надія на Господа Бога, що невдовзі Він зламає московську шию. Слуцькі вояки взяли несвизький замок на ім'я шведського короля. Мінський повіт вже присяг москалеві, забрано шляхти й шляхтянок до неволі велику силу, що це важко й описати. Зем'ян вашої князівської мості вислоцьких залишилося тільки трос: Глинський, Смалько, Головчич, інші загинули, Селицького з дружиною захопили живцем, Свенцицького вбито, а невельського генерала, паливши живого, вбили. Неможливо описати всі жорстокості, які панували по всій Литві. «Москаль резидує в Вільно, доценту понищивши костели в замку і місті». Його королівська милість з 30 000 йде до Корони Польської, з ним знову й татар 100 000.

№ 23

1657, вересня 16.

— **Лист того ж до того ж.**

Йдеться про свавілля солдатні в Литві і Білорусі.

(АГАД. — Ф. «Архів Радзивіллів». — Відділ V. — № 11379. — Оригінал).

